

опублікованих і до останнього часу невідомих науковому загалу, розкиданих по музеях і фондосховищах. У статтях каталогу наведено стислі відомості про комплекс з докладним описом імпортованих предметів, вказано місце зберігання (для музеїв — з інвентарними номерами), а також подано посилання на публікації в науковій літературі. На жаль, у цих текстах (за рідкісними винятками) не названо прізвище дослідника та рік розкопок пам'ятки. У тих випадках, коли автор розкопок не опублікував матеріали, О.В. Симоненко посилається на недавню власну роботу (Simonenko 2008). Але ж відомос-

ті про більшість наведених у каталозі комплексів містяться в авторських звітах, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Посилань на ті звіти немає і це в певних випадках додасть роботи майбутнім дослідникам.

Та загалом нова книжка О.В. Симоненка, безперечно, є важливим внеском у вітчизняну археологічну й історичну науку та приверне увагу не тільки фахівців-сарматологів, але й широкого кола дослідників античної доби, євразійської хронології, давніх торговельних шляхів тощо.

Б.В. МАГОМЕДОВ

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1975. — Ч. 1; 1978. — Ч. 2; 1982. — Ч. 3. (САИ. — Вып. Г1-12).

Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.). — М., 1970 (САИ. — Вып. Д1-27).

Симоненко А.В. Хронология и периодизация сарматской культуры Северного Причерноморья // Сарматская культура Евразии: проблемы региональной хронологии. — Краснодар, 2004. — С. 134—173.

Simonenko A.V. Römische Importe in sarmatischen Denkmälern des nördlichen Schwarzmeergebietes // Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban. — Mainz, 2008. — S. 3—264 (Archäologie in Eurasien. — 25).

Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси. Каталог. —

Paris, 2012. — 368 p. (Occasional Monographs — 3).

Поза всяким сумнівом, скандинавські матеріали доби вікінгів викликають усюди в світі підвищену увагу науковців та й широкого кола читачів. Вони тісно пов'язані з багатовекторними та складними процесами формування багатьох європейських держав від самої Скандинавії до Британії, Франції, Італії та Київської Русі. Роль скандинавів у формуванні давньоруської державності активно дискутується вже протягом кількох століть, і, як відомо, досить часто головним чинником тут було не суто наукове, а політичне підґрунтя. Проте тут не йдеться про історію боротьби між «норманістами» й «анти-норманістами», що спалахує з певною періодичністю.

© Л.В. ЯСНОВСЬКА, 2013

Головним для науки завжди є надійні джерела для подальшого аналізу та узагальнення. Поряд з писемними суттєву роль у правильно-му висвітленні та розумінні цієї проблеми відіграють археологічні матеріали. Їхнє значення розуміли ще в середині XIX ст., коли Ганс Гільдебранд висунув питання про археологічні індикатори скандинавської присутності на території Русі. Його робота 1882 р. практично була археологічною ілюстрацією до шведського видання Вільгельма Томсена з характерною назвою «Заснування російської держави скандинавами». Від того часу розкопано чимало пам'яток і виявлено багато артефактів, пов'язаних з діяльністю скандинавів на Русі. У другій половині XX ст. були вироблені (але продовжують уточнюватися) певні критерії для

Презентація каталогу під час роботи IV Міжнародного польового археологічного семінару. Чернівці, 19 липня 2012 р.

виокремлення скандинавських старожитностей серед численного давньоруського археологічного матеріалу. З цих питань існує велика історіографія, проте досі йшлося про окремі знахідки, пам'ятки або аспекти проблеми. Узагальнюючої картини стану справ зі скандинавськими артефактами на території Русі нині немає. Втім, те саме можна сказати й про інші регіони Європи.

Наприкінці минулого століття необхідність створення повного каталогу скандинавських знахідок на території Русі (як і давньоруських у Скандинавії) постала особливо гостро. Виник великий міжнародний проект зі складання каталогу «Скандинавские древности на территории Руси. VIII—XIII вв.». Українську частину проекту (під редакцією В.М. Зоценка) колектив авторів підготував ще 2006 р., але з різних причин (вірогідно, через грандіозність задуму, величезну кількість об'єктів, появу нових важливих комплексів) інші розділи, які паралельно готували російські археологи, поки що не завершені. Таким чином, цей великий блок про скандинавські знахідки з території України ще чекає в Москві виходу з друку.

А потреба в цьому матеріалі лишалася злободенною. Суттєвим поштовхом для реаліза-

ції всього цього практично наявного зібрання скандинавських речей з території України стала робота над Міжнародним проектом «Візантія та її північні сусіди. Народження слов'янських держав» (2007—2009 рр.), яка велася в рамках Європейського наукового об'єднання «Європейський Схід в ранньому середньовіччі: від племен до держави». У ньому брали участь провідні фахівці з різних наукових центрів Польщі, Росії, Сербії, Франції, України, Чехії та Швеції.

Під час спільної роботи вчені зіштовхнулися і з недостатністю публікацій нового археологічного матеріалу за темою, і відсутністю узагальнюючих зводів різних категорій знахідок. Зокрема, одностайно визнана потреба найскорішого включення до загальноєвропейського наукового обігу скандинавських матеріалів доби вікінгів, що походять з території України. Цілком логічно, що створення нового каталогу взяли на себе учасники проекту Володимир Зоценко та Федір Андрощук, які повністю володіли проблемою. Це рішення підтримав і відомий археолог, один з кращих знавців старожитностей вікінгів Інмар Янссон. Актуальність оперативної публікації зводу важливих джерел з візантійсько-русько-скандинавських

Виступ К. Цукермана

зв'язків підтримав Український національний комітет візантиністів (президент П.П. Толочко), запланувавши видати цей каталог у своїй серії «Occasional Monographs», що виходить у Парижі. Координував, спрямовував і, головне, знайшов фінансування для всієї спільної роботи з публікації скандинавського археологічного матеріалу Центр досліджень історії та цивілізації Візантії в Парижі (Костянтин Цукерман). З того часу публікація каталогу стала на практичні рейки. Автори підготували до видання рецензовану роботу. Слід наголосити, що за принципами викладу матеріалу та критеріями відбору артефактів ця робота значно відрізняється від «московського варіанта». Розширена вона й за рахунок нових цікавих знахідок, перш за все, з Шестовиці.

Минулого року, нарешті, сталася довгоочікувана для багатьох науковців України, Росії, Швеції та й інших скандинавознавців і русистів Європи подія. Завдяки зусиллям К. Цукермана (відповідального редактора видання) у Парижі в серії Українського національного комітету візантиністів «Occasional Monographs» вийшов каталог «Скандинавские древности Южной Руси». Презентація та обговорення цього видання відбулися в липні 2012 р. на IV Міжнародному польовому археологічному семінарі в Чернігові та Шестовиці — одному з найбільших та найважливіших археологічних комплексів Східної Європи зі скандинавськи-

ми знахідками. На жаль, каталог представляв лише Ф.О. Андрощук. Його старший колега Володимир Зоценко передчасно пішов з життя наприкінці 2009 р.

В.М. Зоценко один з перших серед українських істориків почав розглядати присутність варягів на території Русі як об'єктивний чинник, не підмінюючи його ідеологічними чи політичними обставинами, тож цілеспрямовано почав фіксувати археологічні факти на підтвердження того. Досвід, набутий під час розкопок Вишгорода та Києва, опрацювання колекцій скандинавських старожитностей у музеях України заклали початкове уявлення про світ скандинавів.

Суттєві зрушення в розробці теми сталися від середини 1990-х рр., коли з'явилася нагода працювати в музеях і археологічних центрах Німеччини, Польщі, Швеції тощо. В.М. Зоценко звернувся до вивчення скандинавських старожитностей на території Києва, Іскоростеня та Шестовиці¹, що, зрештою, й вилилося в

¹ Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева «дружинного» периода // *Ruthenica*. — 2003. — II. — С. 51–86; його ж. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* — К., 2004. — С. 87–105; Зоценко В., Звіздецький Б. Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок Стародавнього Іскоростеня // *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX–X ст.)*. — Чернігів, 2006. — С. 73–88; Зо-

підготовку разом з колегами каталогу скандинавських артефактів на території України. Але йому, на превеликий жаль, не судилося побачити реалізацію своїх задумів.

Ф.О. Андрощук також відомий археолог, який спеціалізується на добі вікінгів і брав участь у дослідженнях Києва та Шестовиці, Рюрикова Городища, Великого Новгороду, а також пам'яток північно-західної Росії. За матеріалами розкопок Шестовиці видав монографію², в якій започаткував розробку каталогу скандинавських речей на території Дніпровського Лівобережжя. В останні роки вчений працює в різних наукових установах Швеції, бере участь у розкопках пам'яток Швеції та Ісландії. Отже, авторами був накопичений значний досвід для створення цієї роботи.

Каталог «Скандинавські старожитності Південної Русі» складається з шести розділів і двох додатків. Артефакти, що ввійшли до нього, згруповані за географічним принципом, де головним чинником є Дніпро. Кожний розділ має анотацію. Опис речей з поховань супроводжується короткою характеристикою поховального обряду, а іноді фотоматеріалами або планами. Закінчується опис артефактів даними про місце зберігання та джерела інформації. Зазначимо, що опис знахідок з території Києва та Правобережної України підготував В. Зоценко. Він же досліджував артефакти, що зберігаються в Ермітажі, опрацював архівну спадщину Інституту історії матеріальної культури РАН. Скандинавські речі, що походять з території Лівобережної України, опрацював Ф. Андрощук і частково додав з Правобережжя та Києва. Опис мечів із зібрання Черкаського музею зроблений Ф. Андрощуком і Л. Сиволап, опис поховання з останніх розкопок біля Десятинної церкви надав Г.Ю. Івакін, а І. Янссон — фібули з Вінниччини. Назви артефактів подано російською та англійською.

Видання відкриває вступна стаття Г.Ю. Івакіна про Володимира Миколайовича Зоценка, якому 2 березня 2013 року виповнилося б шістдесят.

Сам каталог розпочинається докладною бібліографією, яка дає змогу іншим дослідникам звернутися до першоджерел, а також картою поширення скандинавських артефактів

ценко В. Наконечник піхов меча з розкопок в Шестовиці 2006 р. // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. — К.; Чернівці, 2012. — С. 111—113.

² Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). — К., 1999.

П.П. Толочко та Ф.О. Андрощук обговорюють каталог в польовому таборі в Шестовиці, 20 липня 2012 р.

на території Київської Русі, що вводить у певний контекст знахідки з території України. У вступній статті автори вказали критерії відбору скандинавських старожитностей серед масиву давньоруського матеріалу. Особливу увагу приділено поховальним пам'яткам Шестовицького археологічного комплексу, які в різний час досліджували Я.В. Станкевич, Д.І. Бліфельд, О.П. Моця, В.П. Коваленко, О.В. Шекун та ін. Приємно відзначити значну й, головне, оперативну допомогу в підготовці цієї роботи з боку працівників фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського та інших археологів Чернігова. Те саме слід сказати й про фахівців інших наукових установ (Національний музей історії України, ІА НАН України, Державний Ермітаж тощо). Окремо відзначимо суттєвий внесок з перевірки старих матеріалів, що зберігаються в Санкт-Петербурзі, Ю.М. Лесмана, який нещодавно раптово пішов із життя.

З території Вишгорода, Києва, Монастирська, Сахнівки та інших подніпрянських центрів використано результати робіт В.Й. Довженка, М.К. Каргера, П.П. Толочка, Я.Є. Боровського, Г.Ю. Івакіна, І.І. Мовчана, М.А. Сагайдака, В.О. Петрашенка та інших.

Огляд артефактів розпочинається з території Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, звідки походить 78 скандинавських речей з різних пам'яток: укріплених і неукріплених поселень, поховань, скарбів, а також випадкові знахідки. Їх подано за напрямком з Вишгорода на Київ і далі на південь. Матеріали з Києва подано спочатку з могильника П (Ки-

рилівська вулиця), далі знахідки з Верхнього Києва (могильник І) і навколишньої території. Серед поданих артефактів закралися деякі не принципові неточності. Зокрема, колишня садиба інженера Кравцова знаходилася (с. 85) на вул. Трьохсвятительській (нині Десятинна) поряд із садибою Трубецьких, а не на вул. Велика Житомирська, 2. Робота Г.О. Пескової дала можливість уточнити, що срібне окуття рогу та бронзова рівнораменна фібула (вперше опубліковані та вірно визначені в цьому каталозі, с. 77—78) походять з одного розкопу Д.В. Милеєва саме 1910 р. в садибі князя Трубецького³. Огляд скандинавських старожитностей стародавнього Києва завершується територією Подолу. Задokumentовані знахідки походять з поховань за обрядом інгумації, здебільшого з камерних могил. Переважають прикраси (фібули, підвіски, браслети, каблучки, накладки від ритонів), є зброя (мечі, наконечники списів і стріл, умбон щита) та речі повсякденного вжитку (ложка, гольник, пінцет, гребінь, горщик, точильний брусок і вістря).

11 артефактів, серед яких точильний брусок, наконечник стріли, підвіски, зокрема й підвіска «молот Тора», матриця для підвіски типу Терслев, фібула, наконечник списа, браслети та меч, походять з території укріплених поселень на південь від Києва: Монастирок, Пекарі (Княжа гора), Сахнівка, Мельники, Черкаси. Частина з них виявлена відносно недавно розкопками Є.В. Максимова й В.О. Петрашенка та інших дослідників. Ці речі датовані X—XI ст.

Район нижнього Подніпров'я представлено в II розділі каталогу сімома скандинавськими речами, серед яких фібула, декорована в стилі Борре, п'ять мечів типу S і T, що походять з Дніпровських порогів, а також знаменита кам'яна брила з рунічним написом з о. Березань. Датування їх також не виходить за межі X—XI ст.

Про присутність варягів у складі війська князя Володимира під час його походу на Корсунь (візантійський Херсон), можливо, свідчать сім знахідок з поховання в його некрополі: наконечник піхов меча, п'ять наконечників стріл і скрамасакс. Ще один наконечник піхов меча зафіксовано на території Керчі. Знахідки датовано X ст.

³ Пескова А.А. Малоизвестная коллекция находок из раскопок Д.В. Милеева в Киеве в 1908—1912 гг. (ОАВЕ и СГЭ, коллекция № 637) // Первые каменные храмы Древней Руси. — СПб., 2012. — С. 186—192, ил. 1, 2 (Труды Государственного Эрмитажа. — LXV).

У четвертому розділі подано 25 предметів з більш віддалених від Дніпра регіонів Правобережної України — Київської, Житомирської, Волинської, Рівненської, Вінницької, Хмельницької та Львівської областей. Артефакти походять з укріплених поселень (Білгородка, Коростень, Мотижин, Райки, Листвен), курганних некрополів (Підгірці, Коростень), Великохайчинського скарбу та інших місць. Проте речі з давнього Білгорода доцільніше об'єднати в один блок з Києвом і Вишгородом. Представлені чоловічі та жіночі речі (відповідно 12 і 10 екз.). Давнішими артефактами скандинавського походження на цій території є меч і спис з Бічевої (Житомирська обл.) і Листвена (Львівська обл.), датовані IX ст. Типовими скандинавськими речами, які виявлені на території Правобережжя та підтверджують широкий ареал перебування вихідців з «далекої» півночі, є мечі (6 екз.), два списи типів В та Е, за Яном Петерсоном, бутеролі (6 екз.), наконечник стріли. До жіночих речей відносяться підвіски типів Борре та Єллінге (5 екз.), два браслети, шийна гривна, фібула та пряжка типу Урнес, відповідно з Київської, Житомирської, Волинської та Вінницької областей. Подано також прясельце з розкопок І.К. Свешнікова на території Звенигородського посаду, на якому прокреслено скандинавськими рунами жіноче ім'я Сігрід (Sigrid) (за О.О. Мельниковою).

Найбільше артефактів (п'ятий розділ) походить з території Лівобережної України (територія сучасних Чернігівської, Полтавської, Сумської, Донецької, частково Київської та Черкаської областей). Більшість речей виявлено в похованнях Чернігова, Шестовиці, Пересажа й Седнева, які досліджували Д.Я. Самоквасов, М.Ю. Бранденбург, П.І. Смолічев, Я.В. Станкевич, Д.І. Бліфельд, С.С. Ширинський, О.П. Моця та В.П. Коваленко. Значно менше скандинавських речей виявлено в укріплених (Шестовиця, Чернігів, Городище) та неукріплених поселеннях (Шестовиця, Ліскове). Декілька артефактів походять зі скарбів: Борисоглібського (1883 р.) і Шпилівського (1887 р.). Представлені також випадкові знахідки з Жовтневого, Блистови, Бондарів, Вишеньок, Сосниці, Денисова, Жовнина, Хвощевого, Тетянівки та Маяків.

Звернемо увагу, що зі 127 речей з Лівобережної України 96 походять з Шестовицького археологічного комплексу (93 екз. з могильника та 3 екз. з городища й поселення). Автори об'єднали їх за певними категоріями — зброя, прикраси, інструменти, речі повсякденного

вжитку та предмети культу. Недарма Ф. Андрошук у вступній частині до цього розділу детальніше порівняно з іншими розглянув історію дослідження Шестовицького могильника.

Останній розділ каталогу присвячено опису випадкових знахідок, зокрема мечів, два з яких Ф. Андрошук і Л. Сиволап опублікували вперше.

Продовжують інформацію про скандинавські старожитності Південної Русі два додатки, де подано новітні знахідки, які ще невідомі широкому загалу. Перший, підготовлений О.П. Моцею, В.П. Коваленком і Ю.М. Ситим, знайомить з результатами робіт Міжнародної археологічної експедиції Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка з досліджень унікальних поховань за обрядом інгумації та спалення на території Шестовицького археологічного комплексу в 2006 та 2011 рр.

Детальний опис камерного поховання 2006 р. супроводжується кольоровими світлинами та планом. До каталогу ввійшли речі, які дозволяють зробити реконструкцію головного убору скандинавського воїна, — наверх головному убору, а також зброя — скрамасакс у піхвах, наконечник піхов меча, меч і сокира; із речей повсякденного вжитку — штир з кільцем і точильні бруски; із прикрас — два персні; із кульгових — фрагмент окуття ритона. Поховання за обрядом спалення на стороні детально подано у вступній частині додатку, а до каталогу включено прикраси: фібули, підвіски, ланцюгоутримувачі та обоймиці. Артефакти датуються X ст. і опубліковані після тривалої реставрації вперше.

Другий додаток, підготовлений В.М. Скорородом, присвячений знахідкам скандинавського походження з культурного шару, житлових і господарських споруд X—XII ст., виявлених на території Шестовицького городища, посаду та Подолу протягом 1983—2009 рр. Це лодійні заклепки, амулети, підвіска та браслет, наконечник стріли та накладка від вудил, вістря з рогу та гребінь. Вони датуються X ст. Сюди включили й ажурний бронзовий наконечник піхов меча із

фігурою Одина в центрі плетіння — випадкову знахідку з посаду Виповзівського городища на Десні (Чернігівська обл.).

Завершується каталог докладним географічним і предметним індексом. Зрозуміло, що представлені 287 артефактів не вичерпують відомих нині на території України скандинавських старожитностей, знахідки яких виявляють досить регулярно. Згадаймо, наприклад меч X ст., випадково знайдений восени 2011 р. в Дніпрі біля о. Хортиця. Після тривалої реставрації в Києві та урочистої презентації знахідки у Національному музеї історії України його шойно повернули на зберігання до Запоріжжя. Каталог потребує доповнення й іншими деякими речами з розкопок останньої чверті XX та початку XXI ст., пропущених з об'єктивних причин. Деякі категорії предметів надто погано вивчені для надійного визначення місця їхнього походження, тож лишаються дискусійними. Певні знахідки є надто фрагментованими та в поганому стані чи потребують реставрації для якоїсь надійної атрибуції. За окремими невеликими винятками (там, де був зрозумілий контекст знахідки) автори цілком справедливо відмовилися від використання численних предметів з приватних колекцій. Адже територія походження цих знахідок невідома, тож їх використання може суттєво викривити картину розповсюдження скандинавського матеріалу.

Але, головне, — цей каталог став першим зібранням максимально можливої кількості надійно визначених знахідок скандинавських старожитностей на території України. Він подає картину їх розповсюдження, яку в подальшому можна уточнювати та доповнювати. Археологи та історики отримали надійне джерело, базу для подальшого аналізу, певних історичних реконструкцій, узагальнень тощо. Варто було б повернутися до ідеї повного опису речей англійською.

Загалом вихід каталогу, безперечно, є подією та знайде зацікавлених читачів серед науковців, викладачів, працівників музеїв, аспірантів, студентів і любителів історії.

Л.В. ЯСНОВСЬКА